

ATASÖZLERİ VE DEYİMLER HAKKINDA

IV

ÖMER ASIM AKSOY

Deyimler - terimler :

Deyimler, genel dilin mahı olan sözlerdir. Terimler, sanat ve meslek kelimeleri veya terkipleridir. Buna göre *dişli* kelimesi “nüfuzlu” anlamına ise deyim, “dişleri olan çark” anlamına ise terim olur. “Dişleri olan hayvan” anlamına geldiği zaman ise ne deyim, ne de terim olur; düz söz olur.

Bunun gibi, *ağırbaşlı - kalın kafalı - giderayak - kulağı delik - kör döğüşü...* bileşik kelimeleri deyimdir.

İmambayıldı - ağaçkakan - hanımeli - kökbacaklılar - kuşpalazı... bileşik kelimeleri terimdir.

Yazı takımı - kocatepe - başkâtip - karabiber - ilkbahar - babaanne... bileşik kelimeleri ise düz sözdür.

“Soğuk kanlı insan”daki *soğuk kanlı* deyimdir. Halbuki “soğuk kanlı hayvanlar”daki terimdir.

Argo :

Deyimlerden bahsederken argoya da birkaç kelime ile dokunmak yerinde olur. Geniş anlamıyla argo, her mesleğin kendine mahsus olan terimidir. Fakat argo, daha ziyade “kaba, aşağılık söz” anlamına kullanılır. Yani “külhanbeyi ağzı” denilen ve bir zümre tarafından kullanılan kelime ve deyimlere, yahut yine bir zümrenin herkes anlamasını diye aralarında kararlaştırdıkları anlamla kullandıkları sözlere “argo” denilir. Örnekler :

<i>araklamak</i>	: aşırmaq *
<i>cızlamı çekmek</i>	: kaçmaq *
<i>taahhüülü</i>	: tabanca *
<i>badem şekeri</i>	: tabanca kurşunu *
<i>dayısı dümende</i>	: kendisine arka olan kimse iş başında *
<i>çakmak</i>	: sınıfta kalmak
<i>torpil, piston</i>	: iltimasçı

Şu dikizlediğin pinponu sövüşlersek akşama piyizliyoruz. *

(Şu gördüğün ihtiyarı soyarsak akşama içki içeriz.)

* Bu örnekler Ferit Devellioğlu’nun *Türk Argosu* adlı kitabından alınmıştır.

Deyimlerde eskilik :

Deyimlerde eskilik, atasözlerinde olduğu kadar önemli değildir. Böyle olması da pek tabiidir: Atasözleri milletin gelenekleşmiş kurallarıdır. Bunlarda tecrübenin, dolayısıyla zamanın payı büyüktür. Maksudı özel şekilde anlatma araçları olan deyimlerde ise zamanın önemi o kadar büyük olamaz.

Bunu söylerken deyimlerde eskimenin değerini inkâr etmek istemiyoruz. deyimlerin çoğu pek eski zamanlardan kalmadır. Fakat yeni yeni birçok deyimler de meydana gelmekte ve atasözleri kadar eskimeden dilde yer almaktadır. Meselâ *derdini Marko Paşaya anlat !* sözü bazı yaşlarımızın şahsını tanıdıkları Doktor Marko Paşadan beri ortaya çıkmıştır. *Boş vermek, matrak geçmek, iş yok* deyim ve argolarının ömrü ise beş on yıldan önceye götürülemez.

Deyimler - atasözleri :

Sözde - çala kalem - gözü pek - başına buyruk - sidik yarışı - el atmak-yola gelmek gibi kısa ve kelime niteliğindeki deyimleri herkes atasözlerinden kolayca ayırdeder. Fakat cümle halinde olan bazı deyimleri birçok kimseler atasözleriyle karıştırmaktadırlar. Bunlara birkaç örnek gösterelim :

Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan oldu.

Halep ordaysa arşın burda.

Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gütmeli

Kel başa şimşir tarak.

Bu perhiz ne, bu lahana turşusu ne ?

Armut piş ağzıma düş.

Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle.

Bu yazılarımızda ve daha önce başka bir münasebetle * yaptığımız açıklamalarda atasözleriyle deyimler arasındaki büyük farkı belirtmiş bulunuyoruz. Aynı nokta üzerinde karşılaştırmalı olarak tekrar durmayı faydalı görmekteyiz:

Atasözlerindeki hüküm, genel kural niteliğindedir. Amaç da hayat ve tabiat olaylarını, tecrübelerden alınan dersleri; birtakım gerçekler, hikmetler ve öğütler halinde bildirmektir. Atasözleriyle karıştırılan deyimlerdeki hüküm, genel kural niteliğinde olmadığı gibi amaç da atasözlerinin amacına benzemez. Deyimlerde amaç, bir kavramı özel şekilde ifade etmek veya çekici, güzel bir ifade ile anlatışı canlandırmaktır. Meselâ :

Korkunun ecele faydası yoktur.

Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır.

sözleri genel kural niteliğinde olduklarından ve bir gerçeği, bir tecrübeyi bildirdiklerinden atasözlerdendir. Fakat :

Atı alan Üsküdarı geçti.

Tencere yuvarlandı kapağını buldu.

sözleri, genel kural niteliğinde olmadıklarından ve bir durumu bize daha canlı, daha güzel bir tarzda anlatmağa yaradıklarından deyimlerdir.

* *Gaziantep Ağzı*, cilt : 2, sahife : 5-17 ve 213-242.

Bu iki çeşit sözü birbirine karıştırmanın sebebi: atasözlerinin de, onlara benzetilen deyimlerin de birtakım olaylar karşısında ve bu olaylara uygulanmak üzere söylenmeleri, her ikisinde de sözlerin canlı ve çekici olmalarıdır. Lâkin “genel kural olma” ve “amaç” ölçülerine vurulunca birinin ötekinden farkı hemen meydana çıkar.

Burada Ebüzziya'nın *Durub-i Emsal-i Osmaniye* adlı eserinde : “Durub-i emsal ile tâbirat-ı meşhureyi fark etmek iktiza eder.” dedikten sonra Durub-i emsale misal olarak verdiği şu üç sözü de gözden geçirelim :

Bol bol yiyen bel bel bakar.
Bal bal demekle ağız tatlılanmaz.
Kaş yaparken göz çıkarır.

Bu sözler, yukarıdaki açıklamalarımız gözönünde bulundurularak incelenecek olursa ilk ikisinin atalarsözü, üçüncüsünün deyim olduğu kolayca anlaşılır.

Görülüyor ki Ebüzziya, bu misalleri verirken de atasözleriyle deyimleri birbirine karıştırmıştır.

Bu konu ile ilgili olarak bir de *Kamus-i Türki*'nin “darbimesel” için yaptığı tarifi görelim :

“Darbimesel : mebni ale-l-hikâye olup misal gibi iradolunan meşhur söz, atalarsözü.”

Atasözleri içinde bir hikâyeye dayanan meşhur söz de bulunabilir. Fakat atasözlerinin hepsi birer hikâyeye dayanmaz. Hattâ hikâyeye dayananları o kadar azdır ki bunu bir tarife esas olacak özellik saymağa imkân yoktur. Atasözleri içinde bulabildiğimiz bu karakterde bir söz :

*Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış **

tır. Fakat rasgele aldığımız şu birkaç atalarsözünden hiçbirisi hikâyeye dayanmamaktadır :

Balı parmağı uzun yemez, kismetlisi yer.
Zararın neresinden dönülse kârdır.
Ağaç yaprağıyla gürler.
Bugünkü işini yarına bırakma

Bir hikâyeye dayanan meşhur söz, yalnız atasözleri içinde değil, deyimlerde de bulunabilir. Örnek olarak :

*Hoşafın yağı kesildi ***

* Hikâye şu : Bir adam “evim yanıyor, imdat!” diye bağırmış. Herkes koşmuş. Fakat yangından eser görülmemiş. Bu şahıs bir defa daha böyle yapıp herkesi aldatmış. Az zaman sonra evi gerçekten yanmış. Bu sefer ne kadar fer-yat ettiyse kimse inanmamış.

** Bunun hikâyesi de şu : Vaktiyle yeniçerilere yağı temizlenmemiş kap içinde hazırlanmış için yağlı olan hoşaf verilirmiş. Aşçı değişmiş. Hoşaf da temiz kapta hazırlanarak verilmeğe başlamış. Bu sefer yeniçeriler “hoşafın yağı kesildi” diye kazan kaldırmışlar.

yi gösterebiliriz. Fakat deyimlerin de çoğu hikâyeye dayanmaz. Şu deyimlere bakalım :

*Ayıkla pirincin taşını.
Başını kaşımaya vakti yok.
İğne atsan yere düşmez.
Vur patlasın çal oynasın.
Yalancı pehlivan.*

Görülüyor ki Şemseddin Sami'nin "darbimesel" tarifi iki bakımdan sakattır : 1) Hem atasözlerine, hem deyimlere uygulanabilir. Yani bu tarifte atasözleriyle deyimler birbirine karıştırılmıştır. 2) Tarif, ne atasözlerinin, ne de deyimlerin ayrımcı karakterini vermemekte, her ikisinin de az raslanan bir halini belirtmektedir. Bu sebeple tam değildir.

Tarif :

Ebüzzıya deyimi şöyle tarif eder : "Tâbir ıtlak eylediğimiz akval ise bir hali musavvirdir. Anda meselin haiz olduğu hüküm yoktur. Meselâ "yalancı pehlivan" tâbir-i meşhuru gibi. Çünkü "yalancı pehlivan" tâbirinden hiçbir hâdisе tazammun etmeyip belki bir şahsın mahiyeti taayyün eder ki icra edemeyeceği bir tavırda bulunan yani ca'li besalet taşıyan kimseler vasfedilir."

Burada "tâbir" için iki vasıf gösterilmektedir : "Bir hali tasvir etmek", "bir hükmü kapsamamak."

Her ne kadar *kellesi koltuğunda, iğne ile kuyu kazmak* gibi bu vasıfları taşıyan birçok deyimler varsa da "yavaş yavaş yürümek", "ağır hasta" gibi bu vasıfları taşıdıkları halde deyim sayılmıyan pek çok sözler de vardır.

Yine bu tarif doğru olsaydı bir hali tasvir etmiyen ve bir hükmü kapsıyan *Allaha ısmarladık, sağlık olsun* gibi sözlerin deyim sayılmaması gerekti.

Öte yandan "bir hali tasvir eden ve bir hükmü kapsıyan" yahut "bir hali tasvir etmiyen ve bir hükmü kapsamıyan" deyimler vardır ki bunlar da Ebüzzıya'nın tarifine aykırı durumdadırlar : *Tut kelin perçeminden - ne şiş yansın ne kebab - hoşafın yağı kesildi ve el âlem - eş dost - çilingir sofrası* gibi.

Bu incelemeler gösteriyor ki :

a) "Bir hali tasvir etmek" deyimlerin değişmez vasfı değildir : Bir hali tasvir etmiyen deyimler vardır.

b) "Bir hükmü kapsamamak" da deyimlerin özelliği olarak gösterilemez : Birçok deyimler bir hükmü kapsamaktadırlar.

c) "Mecazlı olmak" dahi deyimler için ayrımcı vasıf olamaz : Mecazlı olmıyan deyimler bulunduğunu gördük.

d) "Başka dile çevrilememek" yine bir ölçü diye alınamaz : Bir kısım deyimler başka dile çevrilebiliyorlar.

O halde deyimi tarif ederken incelemelerimizde belirttiğimiz özelliklerden faydalanarak daha esash ölçülere dayanmak gerektir.

Bizce, ayrımcı özellikleri toplamak ve kesin olmıyan vasıflardan kaçınmak üzere şöyle bir tarif yapılabilir :

S Ü P Ü R G E N İ N Ö L Ü M Ü

*Süpürge ouydum fidanlıkta büyüdüm
Ağalar gibi el üstünde taşındım
Sıkıldım kulpiranga yaylılarda gezindim
Şehre indim dükkânlarda kuruldum
Gelin eline düştüm odalarda kırıldım
Üç hafta uyumadım bay damada süründüm
Çöp tenekesine girdim en sonu beslemeye darıldım*

SALÂH BİRSEL

“Çoğu, öz anlamından ayrı bir anlam taşıyan klişeleşmiş sözlerdir ki maksadı, dikkati çeken bir ifade veya özel anlamda kullanılmış bir gramer şekli ile bildirirler.”

Bu tarif ile “deyim” adı altında topladığımız sözlerin : “bir kısmı cümle, bir kısmı kelimedir. Bir kısmı gerçek anlamlarıyla, bir kısmı gerçek anlamlarından ayrı bir anlam ile kullanılmaktadır.” demiştik. Deyimler bu gibi vasıflarına göre sınıflandırılarak her birine ayrı bir ad takılabilir. Meselâ denilebilir ki deyimler iki türdür : 1) Bir kısmında hoş bir anlatış, bir sanat göze çarpar. Mecaz, teşbih, tariz, telmih, mübalâğa, tezat, istifham v. b. mâna sanatları bu deyimleri süsler. Süslü olmıyanlarında da kuvvetli, kalın çizgili ifadelerle dikkati çeken bir hal vardır. Örnekler: *Battı balık yan gider - yel yepelek yelken kürek - ağzına bir parmak bal çalmak - kimin arabasına binerse onun düdüğünü çalmak - iki cami arasında kalmış beynamaz gibi - ölümlerden ölüm beğen- kuş uçmaz kervan geçmez...* 2) Bir kısmında ise güzellik, sanat göze çarpmadığı gibi dikkati çeken bir hal de yoktur. İlk yapıtlarında parlaklıkları şüphesiz ki herkesin dikkatini çekmiş olan bu deyimlerdeki süs ve sanat, zamanla unutulmuştur. Örnekler : *sözde - gün görmüş - us pahası - kulağı delik - kalın kafalı - adamakıllı - eli koynunda - her ne kadar - yol yordam - uzun uzadıya...*

Bu iki tipten yalnız ikincisine “deyim” adını vermek, birincisini başka suretle adlandırmak taraflısı olanlar bulunacaktır.

* *

Atasözleri dışında kalan klişeleşmiş sözlerin türlü karakterleri üzerindeki incelemelerimize de burada son veriyoruz.

Yazılarımızın amacı, şimdiye kadar çok az işlenmiş olan bu alanı aydınlatacak görüşlere yol açmaktır. Atasözlerimizle deyimlerimiz, dilimizin en büyük varlıkları ve değerleri arasındadır. Bu on binlerce söz, genişliğine ve derinliğine araştırma konusu olması gereken bir hazinemizdir.

S O N